

Česká sakrální architektura v období vzniku samostatného Československa

Ing.arch. Jan Obrtlík
Školitel: Prof. ing. arch. Vladimír Šlapeta, DrSc.
Ústav teorie, FA VUT Brno

Příspěvek se zabývá českou sakrální architekturou v konkrétním dějinném okamžiku. Protože děje v oblasti architektury probíhají ve srovnání s politikou pomaleji, je zvolena určitá zóna bezprostředního dějinného okolí v rozsahu odpovídajícím rychlosti architektonického vývoje. Středem této pomyslné zóny na dějinné ose je rok 1918, rok politického ustanovení samostatného Československa. Je zkoumána architektura kostelů a souvisejících staveb a to především z hlediska reakce na probíhající celospolečenské události. Projevy historické situace jsou zkoumány v oblasti volby architektonického stylu konkrétních staveb, dále v kontextu změn v konfesních preferencích a konečně i v oblasti zájmu o hmotná vyjádření víry obecně. Je zde hledána odpověď na otázku, zda architektura v uvedeném období měla úzký kontakt s duchem doby, tedy zda na něj pouze reagovala, či zda jej i spoluvytvářela.

Klíčová slova: česká architektura, sakrální architektura – 20. století

Czech Sacred Architecture in the Period of Origins of the Autonomous Czechoslovakia

The contribution deals with Czech sacral architecture in particular historical moment. Because of the slow movement in the architectural area in comparison to politics, a certain zone of immediate historical period is chosen, which corresponds to the speed of architectural evolution. The midpoint of this imaginary zone on the historical axis is the year 1918, the year of political establishment of independent Czechoslovakia. In the present work the church architecture and the architecture of related buildings is studied mostly from the viewpoint of reactions on the progressing society events. The results of the historical situation are researched in the area of the preference of architectural style of particular buildings, also in the context of the changes in confessional preferences and finally also in the area of interest in material expression of the faith generally. In the present contribution an answer is searched to the question, if architecture in the mentioned time span had a close contact to the spirit of the present time, therefore, whether it only reacted on it, or whether it also constituted it.

Keywords: Czech architecture, Sacral architecture – 20th century

1 Úvod

1.1 Vymezení rámce tématu

Časovým středem zkoumaného tématu je rok 1918 a událost vzniku samostatného Československa jako suverénního národního státu na mapě Evropy. V oblasti sakrální architektury se zaměřujeme na okruh realizací, které se dobou svého vzniku zařazují do tohoto období a v hmotné podobě zachycují proměnu kulturního klimatu související se změnami politickými. Nelze přitom v tomto případě jednoznačně tvrdit, že vztah mezi politikou a kulturou je vztahem příčiny a následku. Daleko spíše se jedná o souběžné a vzájemně se posilující tendence v politice i kultuře.

Vzhledem k rychlosti, která je vlastní architektonickému vývoji, volíme širší časový záběr než je uvedený časový okamžik. Zhruba jej lze vymezit roky 1912 až 1930, je to ovšem určení spíše orientační.

V případě diskuse o architektonických stylech lze uvést téměř univerzální poznámku, že každý architektonický styl má určité přípravné období, ve kterém se ještě plně neprojevuje, ale již se formují jeho charakteristické rysy. Ve smyslu této průběžnosti a kontinuity je tedy třeba chápat výše uvedené časové limity.

Geograficky se omezuje na stavby realizované na území Československa s výjimkou Slovenska a Podkarpatské Rusi.

1.2 Metodologické poznámky

S příchodem moderní doby po roce 1918 se pro ty věřící, jejichž dosavadní víra byla spíše politicky vynuceným ústupkem rakousko-uherskému režimu než vnitřním postojem, otevřela možnost veřejně deklarovat svůj ateismus bez rizika přímých či nepřímých společenských sankcí. Nechceme zde zkoumat příčiny a podrobnosti tohoto jevu, ale pouze použít přístup, který i (vědecký) ateismus chápe jako jednu z možných forem artikulace lidské potřeby po transcendenci.

V tomto duchu potom musíme stavby realizované pro účely, které se dříve uskutečňovaly výhradně v chrámech a modlitebnách, chápat jako svého druhu nástupnické stavby vzhledem ke stavbám vysloveně sakrálním a v rámci tohoto nástupnictví jim věnovat pozornost. Míňeny tím jsou především budovy obřadních síní a krematorií, které s narůstajícím ateismem a s růstem obliby pohřbívání žehem zaujaly ve společnosti místo v některých ohledech srovnatelné s chrámovými stavbami. Zpopelňování bylo zákonem dovoleno až od roku 1919, dříve bylo na území rakousko-uherské monarchie určeno pouze pro zločince.

2 Historický kontext zkoumané látky

2.1 Stručná rekapitulace obecných dějin okolo r. 1918

Od konce napoleonských válek na začátku 19. století se musel vídeňský režim potýkat se stále silnější kulturní a politickou snahou jednotlivých národů monarchie o vymezení se vůči centrálně vnucovanému německému charakteru oficiální kultury i politiky. Krátká naděje revolučních let po roce 1848 byla vystřídána další vlnou absolutismu, i když tentokrát již alespoň hospodářsky a správně reformovaného. Postupný tlak a vynucování ústupků ze strany českých politiků postupně vedl ke zlepšování české pozice v rámci monarchie. (Agnew, 2008, s. 189)

V celé Evropě prochází společnost vnitřní transformací způsobenou průmyslovou revolucí a objevují se nové impulzy v umění i vědě. Rychle roste význam střední třídy, která se brzy stává vůdčí silou ve společnosti. Přes četné ústupky českým národním zájmům si rakouské císařství si zachovává svou konzervativní tvář až do epochálních výstřelů sarajevského atentátu na následníka tehdy již 66 let vládnoucího císaře Františka Josefa I. v roce 1914.

Následující první světová válka zásadně proměnila politickou mapu Evropy. Válečné zásluhy československých legionářů a přesvědčivost původně téměř spiklenecké exilové národní rady přiměly vítězné mocnosti k tomu, aby v prostoru mezi dvěma německy hovořícími velmocemi dostala svou dějinnou příležitost československá republika. (Bělina, 1995, s. 141)

2.2 Náboženská situace v českých zemích okolo r. 1918

Výraznou provázanost autorit státu a církve v historii rakouského císařství následovala v souvislosti s narůstajícími separatistickými tendencemi jednotlivých národů i tendence k odpoutání autority panovníka od autority Boží, které by učinilo politickou revoltu morálně přijatelnou.

Reformy roku 1848 fakticky znamenaly vytlačení vlivu náboženských institucí za hranice oficiální veřejné sféry. Čeští liberálové se v akceptovaných reformních návrzích z roku 1849 vyslovili vesměs pro naprostou náboženskou svobodu a rovnost všech církví. Záležitosti víry pak považovali za věc ryze soukromou. (Mišovič, 2001, s. 71) To ovšem neznamenalo ztrátu vlivu katolické víry na myšlení širokých vrstev obyvatelstva. Působení nižšího kléru v oblasti všeobecné osvěty a vzdělávání mezi lidem bylo nyní, stejně jako i dříve, uznáváno jako nepochybný přínos pro kulturu národa.

Postupné uvolňování vztahu k církvi a politicky podbarvené zpovrchnění náboženského života v duchu volnomyšlenkářství přelomu století nemohlo obratem změnit značný demografický vliv křesťanských církví. V posledním sčítání lidu

provedeném v rakouské monarchii deklarovalo být pravděpodobně zčásti formální příslušnost ke katolické církvi 96,5 % obyvatel českých zemí. Věřících kalvínského a luteránského vyznání byla 3 %. (Mišovič, 2001, s. 76) Podíl ateistů je tedy v porporci statistické nepřesnosti.

Roku 1921 se konalo první československé sčítání lidu, jehož výsledky vypovídají jak o celkovém snížení počtu věřících osob, tak o přesunu řady věřících do nekatolických církví. Podíl katolíků klesl na 81,9 % obyvatelstva, z toho větší pokles zaznamenaly Čechy (78%) před Moravou (90%). Hlavní příčinou tohoto poklesu byly změny ihned v roce 1918, kdy se 750 000 původně římsko-katolických věřících stalo zcela bezkonfesními a dalších 523 000 spoluvytvořilo Církev československou. (Mišovič, 2001, s. 78)

Následující sčítání lidu v Československu v roce 1930 pak znamenalo již spíše menší korekci výrazných změn v roce 1918. K římskokatolické církvi příslušelo 78 % obyvatelstva, k československé církvi 7,3 %, ke všem evangelickým církvím 4,7 % a k židovskému náboženství 1,1 %. Bez vyznání a nezjištěných bylo 8,9 %, z toho v Čechách 10 % a na Moravě 3 %. (Mišovič, 2001, s. 83).

3 Sakrální architektura

3.1 Sakrální stavby okolo r. 1918

Jako příklad umírněného a konsekventního tradicionalismu, který postupně integroval secesní, folklorní i moderní inspirace, lze uvést dílo Vladimíra Fischera, který v 1. polovině 20. století především na Moravě realizoval asi 150 staveb. V roce 1908 byl podle jeho návrhu dokončen kostel sv. Anny ve Vnorovech ve stylu v té době ještě aktivně rehabilitovaného neobaroka. Tuto historizující tendenci však postupně opouští a přechází k přístupu folkloristickému, jak je patrné z kaple Nejsvětějšího Srdce Páně postavené v roce 1915 v secesním stylu s prvky vlašského lidového stavitelství v areálu dnes již neexistující vojenské nemocnice v Brně – Králově Poli. Zde lze předpokládat vliv tvorby Dušana Jurkoviče. (Filip, 2008, s. 106) Po válce realizovaný kostel sv. Jan Nepomuckého v Brně - Starém Lískovci z roku 1923 již s předchozí Fischerovou tvorbou kontrastuje svými jednoduchými moderními formami, i když v tomto případě jsou spíše důsledkem poválečných požadavků na hospodárnost stavby než výtvarného záměru autora. Návrh na kostel sv. Augustina v Brně z roku 1929, jehož stavba byla dokončena v roce 1935, však již prozrazuje vědomý diskurs a kompromis mezi dekorativním a konstruktivistickým myšlením. (Filip, 2008, s. 118)

V době těsně před začátkem první světové války lze mezi novými chrámy nalézt v roce 1914 dokončený kostel Neposkvrněného početí Panny Marie v Brně od architekta Franze Holika, který práci na projektu zahájil už v roce 1906 v atmosféře tehdy typického konzervativního očekávání představitelů církve. Oproti tehdy

obvyklému historismu představuje příklad pozdní rozvinuté secese, jak v tvarování průčelí, tak stylově jednotným interiérem. Stavba je vzhledem k době svého vzniku pozoruhodná i ve své době novátorským použitím železobetonové klenby nad lodí. (Dvořáček, 2005, s. 116)

Stylově pozoruhodná je mezi sakrálními stavbami téměř ojedinělá Betlémská kaple v Praze na Žižkově od architekta Emila Králíčka dokončená v roce 1914 ve vytříbeném kubistickém stylu. (Lukeš, 2006, s. 60)

Ačkoliv v poválečných letech nebyla stavba nových kostelů zdaleka prioritou ani nutností, proběhla v Praze v roce 1919 velmi významná soutěž na projekt katolického kostela na Vinohradech, jejíž velmi neobvyklý průběh vyústil ve stavbu kostela Nejsvětějšího Srdce Páně podle návrhu Josipa Plečnika, který tak zúročil svůj značný vliv na formování mladé architektonické generace. (Šlapeta, 1991, s. 35) Stavba je obtížně stylově zařaditelná s ohledem na autorův osobitý projev kombinující klasicistní koncept s téměř postmoderní koláží citací starověkých architektur.

Skutečný vrchol sakrální tvorby české meziválečné architektury tvoří bezesporu puristické stavby, které dokonce překračují hranice konfesí. Z katolických kostelů je to kostel sv. Václava v Praze – Vršovicích od Josefa Gočára dokončený v roce 1930. Stejný autor navrhl v roce 1927 Ambrožův sbor pro Československou církev husitskou v Hradci Králové. Za stavby srovnatelné kvality lze jistě považovat Husův sbor v Brně od architekta Jana Víška z roku 1927 a o něco pozdější stavbu Husova sboru v Praze na Vinohradech dokončenou v roce 1933. Všem těmto stavbám je společný v té době takřkajíc celoevropský avantgardní charakter určený prostými geometrickými formami, bílou omítkou a oproštěností od jakýchkoliv dekorativních prvků. Prostorový koncept je určován individualitou autorů, společná je ovšem snaha o dosažení monumentálního působení jednoduchými prostředky.

V rámci metodického přístupu uvedeného v bodě 1.2. musíme nutně zmínit několik pozoruhodných realizací obřadních síní a krematorií z 20. let, na kterých se výjimečně čistým způsobem znázorňuje pluralita architektonických stylů meziválečného období, do té doby nevídaná.

Jsou to krematorium v Nymburku od Bedřicha Feuersteina a Bohumila Slámy z roku 1923, krematorium v Pardubicích od Pavla Janáka z téhož roku a o něco pozdější návrh obřadní síně na Ústředním hřbitově v Brně od architektů Bohuslava Fuchse a Josefa Poláška, která byla dostavěna v roce 1926. Především srovnání mezi víceméně současně dokončenými krematorii v Pardubicích a Nymburku ukazuje již zmiňované napětí mezi stylem národním a stylem mezinárodním. Janákův rondokubistický návrh téměř přesně naplňuje ideu národního slohu ve smyslu údajné slovanské zdobnosti a ornamentálnosti, zatímco dílo Feuersteina a Slámy svou

puristickou strohostí zaujímá víceméně opačnou názorovou pozici v duchu francouzského racionalismu Le Corbusierova.

Obřadní síň Ústředního hřbitova v Brně od architektů Bohuslava Fuchse a Josefa Poláška z roku 1926 je monumentální stavbou s jednoduchým funkčně determinovaným půdorysem. Jak jednoduchost a funkční determinovanost půdorysu, tak režné zdivo fasád mohou vzbudit asociaci až ke Kotěrovu modernímu předválečnému projevu, i když zde již nenajdeme ani skromný pokus o skulpturální detail či zdobný prvek.

3.2 Výklad vývoje sakrální architektury okolo roku 1918

Před začátkem 1. světové války jsou v české architektonické tvorbě patrné čtyři základní názory. V linii kanonických směrů je to diskurs mezi dozrívajícími historismy i s jejich neoklasicistní vlnou a prvními díly moderního architektonického uvažování, i když ještě bez podpory teoreticky formulovaného programu. Mimo oblast tradičního architektonického kánonu stojí svěží secesní tvorba inspirovaná obnovou vztahu architektury k řemeslu a užitému umění. A také její geometrické variantě ne zcela cizí fenomén českého kubismu, hledající v krystalických formách výraz pro atmosféru nové doby. Nebylo však neobvyklé ani prolínání několika z výše uvedených stylů v rámci jednoho stavebního díla.

Po vzniku Československé republiky jsou patrné dva základní protichůdné postoje vzhledem k mezinárodnímu architektonickému kontextu. Nově nabytá politická samostatnost byla jistě důvodem k demonstrativnímu prezentování svébytnosti národní kultury a architektura měla hrát díky svému společenskému významu na tomto poli zásadní roli. Tento konzervativní proud někdy i záměrně zdůrazňoval znaky zjevně odlišné od zahraniční produkce a precizoval prvky národního slohu. Mladá československá demokracie upřednostňovala tento styl pro oficiální veřejné stavby mající za úkol kromě svého účelu prezentovat navenek i důstojnost nového státu.

Bylo však dějinnou kombinací až ironickou, že Československo dostalo první možnost tříbit svůj národní kulturní styl v témže okamžiku, kdy většina evropských kultur začala pod vlivem hrůz 1. světové války národní tradicionalismy spíše opouštět a hledat nová východiska v čistotě a jednoduchosti moderního myšlení. Zklamání z otřesu či téměř rozpadu dosavadních pevných hodnot vedlo k nechuti vůči minulosti obecně a někdy až naivně předpokládalo možnost nového začátku ve všech oblastech života bez rušivých hlasů historického svědomí. Bylo potom nanejvýš zřejmé, že chce-li mladá československá kultura v Evropě obstát, nesmí s těmito hnutími ztratit kontakt. Pro jednotlivé stavebníky i architekty tak vyvstávalo dilema volby mezi konzervativním, tedy národním, a progresivním, tedy mezinárodním, ztvárněním stavebních úloh, které veřejný a reprezentativní charakter sakrálních staveb rozhodně nezjednodušoval.

Především nová Československá husitská církev pak hojně využívala možnosti nového a jednoduchého funkčního stylu svých staveb k výraznému odlišení se od tradičních staveb katolické církve, na kterou navíc padal stín spojitosti s nedávno zaniklým rakousko-uherským mocnářstvím. Právě jeho po století silou vynucovaná jednotnost a stejnost byla jedním z podstatných důvodů, proč mladá československá architektura při vzpomínce na cizí kulturní útisk horečně hledala nové formy, ze kterých by již nedýchala přisnost cizí nadvlády a kontroly.

A byly to právě tyto, v kontrapozici vůči dosavadním autoritám nově nalezené formy, díky nimž mohla během krátkých dvou desetiletí svobodného demokratického života mezi světovými válkami stát v první linii evropského kulturního vývoje. (Marek, 1998, s. 280)

4 Seznam použité literatury a pramenů

AGNEW, Hugh LeCaine. *Češi a země Koruny české*. Vyd. 1. Překlad Marcela Ouzká. Praha: Academia, 2008, 549 s. Novověk, sv. 2. ISBN 978-802-0016-263.

BĚLINA, Pavel – POKORNÝ, Jiří aj. *Dějiny země Koruny české: Od nástupu osvícenství po naši dobu*. Vyd. 3. Praha – Litomyšl: Paseka, 1995. 329 s. ISBN 80-7185-006-3, ISBN 80-7185-007-1 (soubor).

DVOŘÁČEK, Petr. *Architektura českých zemí: Secese*. Praha: Levné knihy KMa, 2005. 127 s. ISBN 80-7309-287-5.

FILIP, Aleš – SCHMIDT, Norbert (eds.). *Dům Boží a brána nebe ve 20. století: Studie o sakrální architektuře*. Vyd. 1. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury – Mikulovské centrum pro evropskou kulturu, 2009. 169 s. ISBN 80-7325-197-0.

LUKEŠ, Zdeněk – HAVLOVÁ, Ester. *Český architektonický kubismus / Czech architectural cubism*. Praha: Galerie Jaroslava Fragnera, 2006. ISBN 80-239-8368-7.

MAREK, Jaroslav. *Česká moderní kultura*. Vyd. 1. Praha: Mladá fronta, 1998. 376 s. ISBN 80-204-0674-3.

MIŠOVIČ, Ján. *Víra v dějinách země Koruny české*. Vyd. 1. Praha: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), 2001. 193 s. ISBN 80-85850-99-0.

ŠLAPETA, Vladimír. *Chrámové stavby 20. století v našich zemích*. Umění a řemesla (U a Ř), 1991, č. 3 / 1991, s. 33 – 41, ISBN 80-7005-021-7.